

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՏԱՊԱՆԱԿԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԿԱՐԻԱԹԱՐԻՄԻ ՄԷՋ

Ս. Գրքի Ա. Թագաւորութեանց Զ. և Է. զլուխներու պատմութենէն կը սորվինք թէ Տիրոջը Տապանակը Բիթսամիւսէն փոխադրուած է Կարիաթարիմ. «Եւ եկին արքն Կարիաթարիմայ, և հանին անտի զտապանակ ուխտի Տեառն, և տարան զնա ի տուն Ամինադաբայ որ ի բլրին, և զնդիւզար որդի նորա սրբեցին պահել զտապանակ ուխտին Տեառն: Եւ եղև յորէ յորմէ հետէ էր տապանակն ի Կարիաթարիմ՝ բազմացան աւուրքն և եղին ամբ քսան, և հայեցաւ ամենայն տունն Խարայիկի զկնի Տեառն» (Ա. Թագ. Է. 1-2): Յետոյ Դաւիթ Թագաւոր նոյն տեղէն Տապանակը փոխադրեց Երուսաղէմ, և Սողոմոն ալ՝ Տաճարին մէջ:

Կարիաթարիմը Յուդայի քաղաքներէն մին էր, Բենիամինի սահմաններուն վրայ, Երուսաղէմի հիւսիսային-արևմուտքը: Տապանակը՝ ժողովրդեան մէջ Յաւիտենականին ներկայութիւնը կը խորհրդանշէր, որքան հին ուխտի ժամանակ, նոյնքան առաջին քրիստոնէից օրով Տապանակի տեղը յարգանքի և պաշտելութեան առարկայ էր, այդ պատճառաւ շատ կանուխէն քրիստոնէական բարեպաշտութիւնը Կարիաթարիմի մէջ հիմնարկած էր Տապանակի եկեղեցին:

Զմանազան յարձակումներու հետեանքով Ս. Երկրի բազմաթիւ սրբավայրերու աւերումներու մէջ Տապանակի եկեղեցին ալ քանիցս աւերակ դարձած և յետոյ վերանորոգուած է: Բայց ինչպէր ենթերէ յետոյ նոյն նորոգեալ եկեղեցին զամի վերածուելով երկար ժամանակի հաւատացեալք չեն կրցած ուխտազնայութիւն կատարել:

Վերջին ժամանակներս Կարիաթարիմի եկեղեցին Ապուղոջ մականուամբ տեղացիի մը կոչումն առած է, եւ պաշտօնապէս

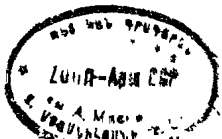
չնորհ տրուած է Ֆրանսական կառավարութեան, որուն ներկայացուցիչ Բենեատիկտեան կրօնաւորները նորոգութեամբ մը կը շարունակեն եկեղեցական պաշտամունքը:

Նոյն եկեղեցիի մասին յայտնի հնախօս և ֆրանս. հիւպատոս Clermont-Ganneau 1870ին ուսումնասիրութիւններ կատարած է և հաստատած նոյն եկեղեցիի նորոգութեան նկատմամբ ինչպիսիք ձեռնարկները և գտած է լատին արձանագրութիւններ մասնաւորներու անուններով և խաչի քանդակներով: Ըստ նոյն քննութեան, կը հաստատուի թէ եկեղեցին երկյարկանի էր և ստորերկրայ մատարան մատարին վրայ դռնուած են շրջանակաձեւ երկթեւեան խաչի մը հետքերը, որոնք մտերմով աւերուած են:

Clermont-Ganneau այս եկեղեցիին շինութիւնը բոլորովին կը վերագրէ ինչպէս ու կուտայ հետեւեալ տեղեկութիւնները:

Եկեղեցիին ծագումը. — Ապուղոջի եկեղեցիին պատմութիւնը և ծագումը անլուծանելի խնդիր մը կը մնայ: Շէնքին մեծագոյն մասը անվիճելիօրէն ինչպիսիք ժամանակի գործ է. թէպէտ եկեղեցիին վարի մասը, որ կը կազմէ ստորերկրայ մատուռը (crypt), ունի մէկ քանի հատ լայն կարկտահար քարեր (pock-marked) որ աւելի կանուխ հաստատուած են հոն քան ինչպիսիքները, բայց այնքան կարեւոր չեն: Որմերուն արտաքին երեսները անուշադիր կերպով և կոշտ նիւթերով շինուած են, այնպէս որ մէկ կը տարուի ենթադրել թէ ան նորոգուած է վերջին ժամանակներու մէջ: Արդարեւ շատ կարելի է որ շէնքը անապարանքով լքուած բլրայ ինչպիսիքներու կողմէն՝ երբ ան տակաւին շինութեան ընթացքին մէջ էր, պատահեալ Սալաէտտինի մերձեցումը, և այս պարագան յառաջ բերած բլրայ անոր վերջին թաւանակն այդ վիճակը: Այս կարծիքը կրնայ արդարեւ դիւրացնել բացատրութիւն քարերու շարուածքին ցաւալի անկանոնութեան, որ կ'երևի անոր գրեթէ ամէն կողմը:

Գալով Ս. Երեմիա եզական կոչումին՝ զոր արդի ուսանողութիւնը կը կապէ եկե-

դեցիկին զայն կարելի է բացատրել կարիաթարիմի (Kirjath Jearim) և Երեմիայի առաջնորդության միջև եղած շփոթությունում: Պարանկները որ ժամանակ մը տեղին էին Ս. Երկրին և տեղական առանձնությունն անտեղեկ, երկու առանձնները կանխապես նմանությունով իրար խառնած են: Սակայն եկեղեցիի ծագման մասին անհրաժեշտ է նախկիններէն կանխապէս ժամանակի երթալ այս սխալին հետեանքով: զի անհարկուած պարագան ոչ թէ յաղթականներուն կը վերաբերի այլ ուխտաւորներուն և վերջին դարուն Արեւմուտքէն եկած վանականներուն:

Այս պարագային ո՞ր առանգութեան վրայ, եթէ կար, նախկինները ուղեցին յաւերժացեալ՝ երբ յինքնին այս եկեղեցին: Մենք չենք կրնար ենթադրել թէ ան կարիաթարիմի Տապանակին բնակարանն էր, եթէ նոյն իսկ ընդունինք թէ մօտաւոր գիւղի մը մէջ կը մօտ Տապանակը. գիւղ մը որ պարզապէս այդ քաղաքին մէջ թաղն էր:

Clermont-Ganneau այս տեսութեան առաջնորդող պաշտոյց մը գտած է որ կը լուսաբանէ այս դժուարին խնդրոյն առթիւ տեղի ունեցած վէճը: Petrus Cassinensis 1137 ին իր *Libellus de Locis Sanctis* մէջ կը գրէ. որ Երուսաղէմէն 9 մղոն հեռու տեղ մը կը կռուի Կարիաթարիմ, ուր էր Տիրոջ Տապանակը, և շինուած է եկեղեցի մը, իր բառերն են. "Mibli ario nono at Jorusalem, in loco qui dicitur Kariathjearim, ubi fuit archa Domine, ecclesia illic construita est".

Այս որոշ հաստատմէն կը բղխին զանազան կարեւոր արդիւնքներ.

1) Ապուղղը կը նշանակայ Կարիաթարիմի հետ այնքան կանուխ քրքան նախակիրները:

2) Եկեղեցիին թուականն է առնուազն ԺԲ. դարու էջէն առաջ:

3) Տապանակը կապուած է անոր հետ առանգութեամբ:

Հաւանաբար այս հաստատմէն է շրջութեան պատճառը. վանդի, առանց երկայնքները հակառակէն գիտել ուզած ըլլալու, իսլամական առանգութիւնը փոքր մէկիւթ մը ունի եկեղեցիին մօտ, որ է Եզ-

րասի արաբաբար կամ տեղը: Այս առանգութիւնը թիրեալ այնքան ալ անտեղի չէ, ինչպէս կ'երեւայ: Ընդհակառակէն, ճանչցուած է թէ այս «մարդարէն» արաբերէն կոչուած է Նեպի Օզկյէր կամ Կլ-Օզկյէր: Եզրաս անշուշտ Կարիաթարիմի հետ կապակցութիւն մը չունի, բայց իր անունին կլ-Օզկյէր արաբական ձեւը տառագրի կը համապատասխանէ եբրայեցերէն Եղիազար անունին. Եղիազար որդին էր Արիազարի, և պէտք է մոռնալ թէ հոն կար Եղիազար մը, որուն Կարիաթարիմի բնակիչները Տապանակին հոգը յսկանած էին:

Ասկէ զատ, ի պաշտպանութիւն այս կարծիքին, կարելի է մտածել որ Եզրասի անունն արաբական կլ-Օզկյէր ձեւը փոխանակուած ըլլայ Եղիազարով: Հրէական և Սամարական առանգութիւնը ցոյց կու տայ Ավերդայի մէջ, Նապուսի մօտ, Ահարոնի որդի Եղիազարի գերեզմանը, Հիմակ, համաձայն իսլամներու, Կլ-Օզկյէրի գերեզմանն է այն: Այսպէս կատարեալապէս արդար է ենթադրել որ Ապուղղի էլ-Օզէյրի մէջ պահուած է Եղիազար մը:

Ապուղղի Եզրասի զրոյցին տեղը, բացառի, ունի նաեւ վաղաքոյն տարբերակ մը որ կ'ենթադրուի գիւղացի ֆէլլաշներուն պարզ վկայութիւններէն: Ղուրանին մէջ կայ հաստատմէ մը, որուն համաձայն վաղեմի իսլամ մեկնիչները Եզրասի նկատմամբ անհարկութիւն մը կը խոստովանին, թէպէտեւ անոր մէջ անունով չ'ընտանակուի անիկա: Ան այսպէս կ'սկսի. «Ան երբ կ'անցնի քաղաքին (*Kariaia*) աւերեալ տուներու մէջէն կայնո: Հնաքոյն մեկնիչներ այս *Karia* բառին կապուելով՝ բացայայտօրէն զայն կը հասկնան Ապուղղը, որուն իրական անունը, ինչպէս գիտենք, Kariat el Enab կը կոչուի, «նաղդի գիւղ», կամ աւելի կարճ, *el Karia*(*)» Եզրաս Երուսաղէմի ճանապարհին վրայ, Ս. Փաղաքին մօտ գիւղի մը մէջ էր: Դիւղը աւերեալ էր, բայց հոն կը գտնուէին այգիներ և թզնիի ծառեր: Եզրաս իր թաղը կը հաս-

(*) Clermont-Ganneau իր մօտ չունենալով Ղուրանի բնագիրը Եզրասի զրոյցին Ղուրանի անկարկութեան տոյն մէջերու մը կարգացած է Hérbelot արեւելագէտին (1625-1695) Bibliothèque orientale-ին մէջ:

նր պատի մը քով եւ ինքզինքը կը հոգայ պատուով՝ իր մօտ կապած իտալեան հետ, Գիւղը կը կոչուի Նաեւ seir Abad(*) («ճեւ-մեկու տեղ» պարսկերէն) եւ *Diar Enab*. Մէկը չի կրնար արգիլել խոստովանելու այս վերջին անունին մէջ, որ ստուգիւ ٤٥٥ ٤٥٦ է, մեր Kariat el Enabի յատկա-նշական անունն է։ Այս կերպով կը տես-նուի որ կայ հոն աւելի քան Նշանակելի պատճառ մը Ապուղօշի մէջ մինչեւ այսօր տիրող Եզրասի զրոյցի մասին, և միեւնոյն ժամանակ անուգղակի պայցոյց ընդունուած է թէ քիւղին անունը երէկի գիւտ մը չըլլալով՝ ա՛ն կը պարունակէ Kariatի տարբերքը, որ արեւմտեան մեկնիչներուն կողմէն Կարիաթարիմի (Kirjath Jearim) հետ նոյնացման հիմերէն մին է (տե՛ս Archaeological Researches in Palestine**).

Germer-Durand Տապանակի եկեղեցիին նկարներու մասին հետեւելը կը գրէ (Revue Biblique, 1893, էջ 42)։ «Գալով նկարներուն՝ այժմ շատ աւրուած, և որոնք կը զարգարէին եկեղեցիին ներքին կողմը. եթէ ա-նոնք բիւզանդական նկարագիր մը ունին, պատճառն այն է թէ Միջին դարուն, մա-նաւանդ Արեւելքի մէջ, քրիստոնէական նկարչութիւնը կը հետեւէր միաձեւ աւան-դութեան մը, բայց արձանագրութիւնները լատիներէն գրուած նկարներու մարմնոյն մէջ, թոյլ չեն տար վարանելու տեսակներու մասին, Հարաւային կողակին մէջ բաւա-կան գիրութեամբ կը ճանչցուի անոնց տե-սակը. կեդրոնին մէջ գծուած է Ս. Կոյսը, որուն կը խնկարկեն երկու հրեշտակներ։ Աջ և ձախ կողմերը ոտքի կեցող երկու անձեր կը ներկայացնեն իսահակ և Յակոբ, որոնց անունները գրուած են ամբողջական գրե-րով և լատիներէն, Isaac, Iacob.

Կողմնակի պատերուն նկարներուն մէջ կը գտնուին նաեւ լատին արձանագրու-թիւններու հատուածներ։ Ուրիշն պէտք է հրաժարել նախ քան Սալակիրները յառաջ տանելէ անոնց հնութիւնը։ Հաւանաբար ե-կեղեցին նուիրուած է Ս. Յովհաննէս Մկրտ-

չի, նման շատ մը եկեղեցիներուն որոնք շինուեցան Հիւրընկալ Ասպետներու կող-մէն իրենց զինուորական կայաններու մէջ։ Նկարներէն մին կը ներկայացնէ Ս. Կոյսի Այցելութիւնը, որ կը վերաբերի Յովհան-նու Կարապետի կեանքին։ Այս ամէնը որ-քան յարաբերութիւն չունին եմամուտի նոյնքան Սրեմիա մարգարէին հետ։

Իսկ Barnabé Meistermann, Nouveau Guide de Terre Sainte, իր գործին մէջ (էջ 53) նոյն եկեղեցիին նկարագրութեան առթիւ կը գրէ խիստ շահեկան հետեւեալ տողերը. «Ներքին սրահները քառակուսի են և ա-ռանց խոյակի։ Բթացեալ սրահամարներ ունին կամարակիցներ, Կրկնակ կամարներ կը հանգչին կեռճանին և խոյոյի զարդե-րով խոյակներու վրայ, խոյակներ բըռ-նուած են պատէն դուրս ելած մարդկային բազուկի մը նմանող սիւնակի բեկորով մը։ Պատերու նկարները որ կը կազմեն ներ-քին բոլոր զարդարանքը, յոյն նկարչի մը գործը կը թուին։ Հիւսիսային կողմը բաց-ուած մուտքի դրան կամարաքիւղ զար-գարուած է անուրով մը որ կը վերջաւորի պարուրածէ։ Գրեթէ այս բոլոր մասնա-յատկութիւնները անձանթ են Արեւմտե-աններու յիշատակարաններուն մէջ, բայց ընտանի՝ արաբ ճարտարապետութեան։ Քարէթ էլ էնապի եկեղեցին կը վերաբերի այն կրօնական յիշատակարաններուն որ ժԲ. դարու կիսուն շինուած են տեղացի-ներէ։

Բացարձակապէս անձանթ է ա՛նոր պատմութիւնը։ ԺԶ. դարուն, Ռափուզացի Պոնիփակիտս կը կարծէ թէ Քարիէթ էլ էնապը Անթոյքի մէջ, և թէ եկեղեցին նուիր-ուած է Ս. Երեմիայի։ Քուարէզմիւս Ի-րաւամբ գիտել կու տայ թէ Անաթովթ՝ Մարգարէին հայրենիքը՝ երեք մղոն հեռու կը գտնուէր, Երուսաղէմի արեւելեան կողմը»։

Ինչպէս յայտնի եղաւ, վերոյիշեալ հե-ղինակները՝ որոնք Ս. Երկրի սրբավայրե-րու ուսումնասիրութեամբ նշանաւոր հուն-դիսացած են, հիմնաւոր չեն գտնիւր այն ժողովրդային զրոյցը՝ որուն համաձայն Տա-պանակի եկեղեցին նուիրուած ըլլայ Երե-միա մարգարէին անուան. կը թուի թէ այդ զրոյցը յառաջ եկած է այն տեղեկու-թիւնէն՝ որ կը կարգացուի Բ. Մակարայե-

(*) Սիր Ապատ Թեքուս սիսի ընթերցման ար-դիւնք է, պէտք է ըլլայ Սապոր Ապատ «Շահպորի քաղաք», ուր զրոյցին տարբերակին համաձայն, Եզրաս կը մեռնի եւ կը կենդանանայ։

(**) Հատ. Բ. Clermont-Ganneau.

ցուց գրքին մէջ (Բ. 5). «Արդ եկն եհաս Երեմիա մարգարէ ի տեղի անդր, և անդ եգիտ այրս ամուրս անտառախիտս, և զվրան ժամուն և զտապանակն կտակաւ րանաց և զսեղանն խնկոց անդ տարեալ զնէր, ի ներքս և զգրունն ինքնին առականէրս: Մեր եկեղեցին ալ Տապանակի տօնին տօթիւ շաշոցին մէջ ունի յանուն Երեմիա մարգարէի հատուած մը, որուն համաձայն, մարգարէն Տապանակը իր բովանդակութեամբ կը տանի ձիւնուն Սիւնէական և անդ եզ ի վիմի, և վէմն եկուլ զտապանակն, և կնքեաց մարգարէն զտնուն Աստուծոյ ի վերայ վիմին, և եկն ամպ լուսաւոր և ծածկեաց զանունն Աստուծոյն, և այլն: Ճաշոցի այս հատուածը՝ ինչպէս կը գրէ Տօնացոյցը, մեր արդի Ս. Գիրքին մէջ գոյութիւն չունի. կը թուի նոյն հատուածը առնուած է այն անվաներ գրքերէն որ գոյութիւն ունէին մեր Աստուածաշունչին մէջ, և որոնցմէ առնուած էին պաշտամունքի ընթերցման համար շատ մասեր ալ, ինչպէս յայտնի է Հին Ճաշոցներէն. արդէն մինչև Թ. Գ. զար մեր Աստուածաշունչին մէջ յանուն մէջ կը յիշատակուին անվաներ գրքեր, ինչպէս մանրամասն կը գրէ Մխիթար Այբովանեցի պատմիչը. Տապանակի տօնին յիշատակուած Երեմիա մարգարէին հատուածը հաւանաբար առնուած է նոյն անվաներէն. ընէն «Մնացորդ» կոչուած գիրքէն. որ «Ողբ Երեմիա մարգարէի» շարքէն վերջ գրուած է Այբովանեցիի ցուցակին մէջ. նոյն անվանները որքան որ Ս. Գիրքէն դուրս հանուած են, բայց վերջի հատուածը մնացած է Ճաշոցին մէջ, և Տապանակի տօնին կը շարունակուի ընթերցումը. հաւանական է որ այս և ուրիշ անվաներ ընթերցումներուն հետեանքով Տապանակի եկեղեցին նուիրագործուած է յանուն Երեմիա մարգարէին:

Ե՛րբ շինուած է այս եկեղեցին. նայելով վերև յիշուած առաջին երկու հեղինակներէն մէջերուած ապացոյցներուն, կը հսկցուի թէ նոյն Տապանակի եկեղեցին շինուած է ինչպիսիքներու տիրապետութեան ժամանակ: Բայց վերև յիշուած հեղինակներէն երրորդը Barnabé Meistermann կը նկատէ թէ այս եկեղեցին շինութեան գործը աւելի կը վերաբերի տեղացիներուն,

վասնդի կը տեսնուին տեղական մասնաշատկութիւններ օրոհէ հետո կը մնան Արեւմտաքրիստոնէական ճարտարապետական ունէն. կ'ենթադրուի թէ ինչպիսիք կատարած են վերջին նորոգութիւններ նոյն եկեղեցին վրայ, ինչպէս յայտնի է լատին արձանագրութիւններէն, քարերու աճապարանքով և անհարթ շարուածքէն և այլ պարագաներէ: Որքան որ որոշ պատմական ապացոյցներ գոյութիւն չունենան այս եկեղեցին սկզբնական ծագման մասին և տնտեսական ըլլան Meistermannի վերոյիշեալ բացատրութիւնները, սակայն Ս. Երկրի սրբավայրերու ծիսարանները որոշ կը յայտնեն թէ շատ կանուխէն, կարելի է ըսել Ե. դարէն սկսեալ, Կարիաթարիմի Տապանակի քրիստոնէական տօնին ուխտագնացութիւնը սովորական դարձած էր: Ս. Տեղեաց մեր Ձեռագիր Ճաշոցներէն սմանք ինչպէս նաև Ս. Երկրի սրբավայրերու նորագիւտ ծիսարանները, Ժ. — ԺԱ. դարու հնութեամբ, և որոնք աւելի հին օրերէն փոխանցուած են. կը յիշատակեն Տապանակի տօնը հետեալ կերպով. «Յուլիս ամսոյ որ աւր Ե. Տապանակին ի Կարիաթարիմ. սղմ ճլա կցուրդ, Արի Տէր...» և այլն. իսկ վրացական ծիսարանին նոյն հատուածին թարգմանութիւնն է հետեւեալը. «Ի Կարիաթարիմ, 2 Յուլիս. հոն Տօն տապանակին» (տե՛ս Revue Biblique, 1924, էջ 620): Որոշ թուականի վրայ զաստորուած էին Ս. Երկրի սրբավայրերու տօնները, նոյն ժամանակ ալ պաշտամունքի կատարումին առիթով օրին ուխտագնացութիւններ կ'ըլլային տեղւոյն վրայ. երբ պաշտամունքը ի վաղուց հիմնադրուած էր: Ապոհովաբար իւրաքանչիւր սրբավայր ունէր իր ուրոյն եկեղեցին և մատուռը. այս որոշ տուեալներով կը հաստատուի ուրեմն թէ Կարիաթարիմի եկեղեցին ինչպիսիքներէն ուսով գոյութիւն ունէր, անոնք միայն նորոգութիւն կատարած են հոն:

ՄԿԻՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

